

Л. В. Хашиєва,

к.держ.упр., доцент кафедри політології та філософії ХарPI НАДУ,
м. Харків

СУЧАСНІ КОНЦЕПЦІЇ ІДЕНТИЧНОСТІ: СТРАТЕГІЧНИЙ ПІДХІД

Досліджено наведені в соціально-науковому знанні сучасні концепції ідентичності з позицій міждисциплінарного підходу. Проаналізовано трактування ідентичності в межах парадигми складності та ідентичність як стратегію. Обґрунтовується дуалістичну природу ідентичності як тотожності та відмінності.

Ключові слова: ідентичність, ідентифікація, національна ідентичність, колективна ідентичність, складність, ідентичність як стратегія, тотожність, інтеграція, диференціація.

Як відомо, процес утворення національних держав, що тривав у XVII-XIX ст. в Європі, був значною мірою зумовлений формуванням в європейських народів почуття національної ідентичності: усвідомленням певними людськими спільнотами своєї єдності на основі спільних коренів, мови, історії, культури; поділом на “Ми” й “Вони”, протиставленням себе решті світу та готовністю об’єднуватись заради захисту “своєї” території, “своїх” інтересів. Отже, модерна національна ідентичність формувалась за етнічною, культурною, мовною, територіальною ознаками, й усі вони так чи інакше лягли в основу нового на той час поняття “нація”. Не менш очевидним є той факт, що обидва поняття, “нація” та “національна ідентичність”, значно еволюціонували під впливом глобальних суспільних трансформацій. Отже, питання про те, наскільки сучасні процеси державотворення можуть будуватися на основі спільного минулого та спільних коренів, на чому повинна робити наголос сучасна держава у процесі конструювання колективних ідентичностей та що взагалі являють собою сучасні колективні ідентичності, потребують подальшого наукового аналізу й дослідження.

Ідентичність як онтологічна філософська категорія відома з глибокої давнини: зазвичай її зводять до Платона та Аристотеля, Парменіда та Геракліта, які сформулювали це поняття в найбільш загальному вигляді. Основним питанням, навколо якого вибудовувались філософські рефлексії, була проблема співвідношення постійності та мінливості. Якщо Парменід та його послідовники сумнівалися: “якщо А, у результаті змін, вже не є тим самим, що раніше, чи можна вважати, що це все ще А?”, то Геракліт з його славнозвісним “не можна двічі увійти в ту саму ріку” вважав мінливість спільною властивістю всіх об’єктів. На перший погляд, може видатися, що ці відсторонені філософські дискусії мають мало спільного з сучасним розумінням ідентичності, однак неважко помітити, що питання щодо її сутності та мінливості, як і раніше, перебуває в центрі наукових дебатів: сучасні науковці продовжують опікуватися запитанням щодо змісту поняття “ідентичність”.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. М. Гоше вбачає в сучасних формах ідентичності складний та суперечливий феномен. Сутність його полягає в тому, що на зміну раціональному, універсальному й почасти абстрактному світу індивідів у конкретний історичний момент приходить інший світ, у якому людям для конструювання своєї особистості стає вкрай необхідно ідентифікувати себе з тією чи іншою спільнотою. Ці ідентифікації, множинні та цілком демократичні, поступово стають

основними, витісняючи попередні, зокрема приналежність до нації. Тож, одночасно відбувається відмова від старих, “нав’язаних” ідентичностей – та відчувається потреба віднайти якийсь новий орієнтир, точки перетину з іншими [3].

Ж. Бодрійяр також скептично ставиться до процесу диверсифікації ідентичностей. На його думку, це не змінює суті проблеми: важливо не те, що стало можливим мати не єдину, а множинну ідентичність, а те, що, як і раніше, зберігається прагнення (або примушення) до ідентифікації, ухилитися від якої неможливо [1].

На думку Р. Дебре, на тлі розмов про свободу конструювання ідентичності відбувається, скоріше, процес “закріпачення” індивіда, обмеження його вибору, розчленування суспільства на общини. Реакцією на абстрактний, байдужий до відмінностей універсалізм стає розквіт нарцисизму, зникають об’єднання однодумців, що формувалися навколо спільних ідей або проєктів, націлених на майбутнє. На зміну їм приходять інші форми ідентичності, які Р. Дебре визначає як “ідентичність за кольором шкіри, а не за духом, за народженням, а не за переконанням” і які символізують, на його думку, “кінець традиції Просвітництва” [2].

Як демонструє аналіз використання концепту “ідентичність”, кожна дисципліна має певні методологічні та методичні обмеження, що не дозволяють розуміти досліджуваний феномен у всій його багатоманітності. На рівні психології він фактично зводиться до процесів ідентифікації, самопрезентації та “Я”-концепцій, у той час як колективні форми ідентичності залишаються на другому плані. На соціологічному рівні, навпаки, з поля зору зникає індивід. Відповідно, якщо психологи досліджують кризу ідентичностей, маючи на увазі стан індивіда, що виникає в ситуаціях порушення відчуття єдності та незмінності особистості (перехідний вік, еміграція, різка зміна соціального статусу тощо), то соціологів турбує криза ідентичностей, що проявляється в тому, що традиційні форми групової ідентифікації – нація, соціальний клас, втрачають своє значення, а засновані на них соціальні зв’язки та почуття солідарності слабшають.

У зв’язку з цим здається доцільним здійснити аналіз сучасних концепцій ідентичності з позицій міждисциплінарного підходу, що і є основним завданням цієї публікації.

Незважаючи на специфіку описаних вище “дисциплінарних матриць”, частиною яких є поняття “ідентичність”, здається можливим віднайти в них дещо спільне. Можна, зокрема, упевнено стверджувати, що в сучасному західному науковому дискурсі ідентичність трактується згідно з парадигмою складності (англ. *complexity*).

Її базові положення полягають у такому:

– об’єктивна реальність існує не сама по собі, а як даність: людство конструює реальність, наділяючи її сенсом та значеннями;

– існує не одна, а безліч реальностей, сконструйованих різними дійовими особами, що співіснують у той самий час, причому всі вони однаковою мірою “справжні”;

– осмислена реальність виникає не з якоїсь однієї (або декількох) причини, а є результатом різноспрямованої дії багатьох факторів, до яких належить і сама реальність, що виникає.

Відповідно до цієї парадигми ідентичність:

– не може розглядатися як “сума характеристик” (будь то психологічні чи соціальні);

– не може бути результатом дії лише якихось конкретних причин чи впливів;

– не може бути однаковою в усіх членів групи (якою б не була ця група) [6].

Певний міждисциплінарний консенсус існує з трьох пунктів [4]:

- ідентичність конструюється суб'єктивно;
- тим не менш вона може абстрагуватися від конкретних реалій, “носіїв”, або “маркерів”, ідентичності, які є матеріалом для конструювання;
- результат конструювання може бути як визнаним, так і піддаватися сумніву іншими.

Ідентичність більше не розглядається як сутність, невід’ємний атрибут індивіда або колективу. Онтологічне, есенціальне розуміння ідентичності, що надає перевагу постійності, стабільності, стійкості, поступилося місцем екзистенційному, номіналістському, такому, що акцентує увагу на її рухливості, мінливості, динамізмі.

Відповідно, на перший план виходить не “те, що залишається ідентичним усупереч змінам”, незмінність у часі, тотожність, невід’ємна сутність, а мінливі та випадкові ідентифікації, результат подвійної логічної операції: диференціації та узагальнення. У цій перспективі ідентичність – це, з одного боку, відмінність, а з іншого – приналежність до певного класу об’єктів, до певної категорії.

Отже, у загальному вигляді існує згода стосовно того, що ідентичність завжди множинна, вона є результатом конструювання, що являє собою безперервний динамічний процес. Складнішим здається перейти від цих спільних уявлень до загальноподілюваного операційного визначення ідентичності.

Одні дослідники сповідують морфологічний та інтераціоналістський підхід (як влаштована ідентичність?), визначаючи ідентичність як поліформну, динамічну структуру, складовими якої є психологічні та соціальні характеристики суб’єкта суспільства (індивіда або групи) як дійової особи в конкретній ситуації взаємодії з іншими дійовими особами [7].

Інші вважають, що ідентичність – це не об’єкт, не характеристика й не стан, а, скоріше, певна невловима сила, дію якої неможливо спостерігати безпосередньо, а лише за тими результатами, до яких вона приводить. Під цим кутом зору множинними та різноманітними є не ідентичності, як зазвичай вважають, а соціальні ідентифікації індивіда та колективи, до яких він належить. Ідентичність же виступає в ролі організаційного принципу цих множинних ідентифікацій, забезпечуючи індивіду можливість у кожний конкретний момент часу орієнтуватися у своєму соціальному оточенні та по відношенню до різних груп, до яких він належить.

Треті беруть за основу рефлексивний аспект (що відбиває ідентичність?): це “сукупність значень, що надаються кожним з нас об’єктивним та суб’єктивним реаліям нашого власного життя, ... сукупність уявлень кожного з нас про нас самих або про інших людей..., усвідомлення суб’єктом (індивідом або групою) своїх різних ідентичностей, усвідомлення приналежності до тих чи інших груп і культур, усвідомлення тих індивідуальних рис, які складають його власну ідентичність” [6].

Четверті наголошують на інструментальному аспекті (навіщо людині ідентичність?). Вони вбачають в ідентичності “механізм контролю, механізм, що регулює поведінку (зокрема, і думки, почуття, наміри, вірування) індивіда”; те, що “надає сенс існуванню, поєднуючи минуле, теперішнє й майбутнє, забезпечуючи індивіду відчуття цільності та адаптованості до навколишнього світу, єдності й незмінності” [5].

Наприклад, у межах, інструментального підходу ідентичність розглядається як стратегія, спрямована на досягнення конкретних цілей: самопрезентації, самоповаги, відчуття психосоціального благополуччя, визнання з боку значущих інших.

У Франції пріоритет у трактуванні ідентичності як стратегії належить авторам колективної монографії “Ідентифікаційні стратегії” (фр. “Stratégies identitaires”), що вийшла в 1990 р. В основу визначення “стратегій ідентичності” покладено сартрівську філософію дії, що трактує будь-які практики як стратегії, орієнтовані на досягнення вільно поставлених цілей. У такому розумінні, стратегії ідентичності – процедури, що “свідомо або несвідомо здійснюються індивідом або колективом з метою досягнення певної цілі (цілей), які формулюються відкрито або містяться в підсвідомості; процедури, вироблені залежно від ситуації взаємодії, тобто відповідно до різних факторів (історико-соціальних, культурних, психологічних), що визначають цю ситуацію” [7, с. 24].

У найбільш загальному вигляді метою стратегії ідентичності будь-якого суб’єкта може вважатися визнання його існування навколишнім середовищем. Це передбачає, з одного боку, визнання приналежності об’єкта до соціуму (інтеграцію), а з іншого – визнання його специфічності, особливості (диференціацію). Залежно від конкретної ситуації соціальної взаємодії один з аспектів може виходити на перший план, зумовлюючи різні варіанти поведінки, спрямовані на досягнення поставленої мети. Наприклад, серед інтеграціоністських стратегій, орієнтованих на визнання приналежності до певної групи, культури, нації тощо виділяються *конформізм* (поведінка, що відповідає очікуванням оточення), *анонімність* (“розчинення в натовпі”, прагнення стати непомітним), *асиміляція* (повне та незворотне “забуття” історичних та культурних особливостей і свідоме та безумовне прийняття панівної в суспільстві системи цінностей). Усі три різновиди інтеграціонізму, спрямовані на запобігання та розв’язання конфлікту ідентичностей і збереження панівної соціальної системи, є соціально схвалюваними.

Інша група стратегій, що має на меті диференціацію, включає власне *диференціацію* (вимогу визнання права на особливе місце в суспільстві, на збереження специфіки – культурної, регіональної тощо); *публічну демонстрацію своєї відмінності, несхожості в суспільному просторі* (намагання бути поміченими, почутими, взятими до уваги); зрештою, найбільш радикальною з диференціалістських стратегій є *індивідуалізація*, доступна зазвичай “лише деяким особливо привілейованим особистостям: художникам, акторам, інтелектуалам, особам з високим соціальним статусом” [7], які можуть дозволити собі бути самими собою, мало турбуючись про те, що думає про них їхнє оточення. Диференціалістські стратегії менш “зручні” як для тих, хто бере їх на озброєння, так і для їхніх партнерів із соціальної взаємодії, оскільки часто спираються на “негативну ідентичність” або на її елементи, що викликають осуд з боку навколишніх.

Мотивами реалізації тієї чи іншої стратегії ідентичності можуть бути також підвищення (само)оцінки, перетворення негативної ідентичності на позитивну (відоме гасло афроамериканців “Black is beautiful” являє собою найбільш радикальне втілення такої переоцінки; але можна пригадати й інші приклади “перетворення стигмат”, зокрема, ствердження бретонської ідентичності (Франція) на основі негативних стереотипів, що існували по відношенню до населення цього регіону ще нещодавно); може йтися і про соціально-економічні інтереси (наприклад, про доступ до різних додаткових ресурсів, квот та ін.), а також символічний капітал еліт різних меншин.

Мотивами групових ідентифікаційних стратегій можуть бути і прагнення до побудови спадковості в часі, пошук реальних або міфічних коренів, прагнення

спиратися на власну історію у процесі конструювання образу майбутнього. Цей мотив присутній, зокрема, в ідеологів постколоніалістських та регіоналістських рухів. “Французький централізм завжди насаджував у колоніях та на анексованих територіях національну історію, при цьому історія меншин замовчувалась або заперечувалась. Учні, які відповідали урок про “наших пращурів галів” у школах французьких колоній в Африці або на Антильських островах, – це не анекдот, а приклад крайньої форми такого заперечення” [8, с. 56–57]. Схожа ситуація відбувається зараз на незаконно анексованій території Кримського півострова, де кремлівські ідеологи намагаються пропагувати героїчне минуле “російського Криму”, повністю викреслюючи ганебні сторінки історії, пов’язані з геноцидом кримськотатарського народу.

Інша типологія індивідуальних та колективних стратегій вибудовується, якщо йдеться про поведінку у відповідь на ідентифікацію зі сторони, на так звані “приписувані ідентичності”. І. Табоада-Леонетті розглядає їх на прикладі меншин іммігрантського походження, які, на погляд переважної більшості, конструює на основі тих чи інших критеріальних ознак – мови, релігії, зовнішнього вигляду тощо. Зокрема, дітей іммігрантів з країн Магрибу часто іменують “другим поколінням іммігрантів”, арабами та мусульманами, при тому, що багато хто з них народилися у Франції, (а відтак, не є іммігрантами), не знають арабської мови та культури, не є практикуючими мусульманами. Однак вони змушені якимось чином реагувати на цю ідентичність, що, згідно з термінологією Камільєрі, *приписується* їм, ідентичність, що зазіхає на найбільш інтимне – на самообраз (фр. *image de soi*). Автор розглядає можливі стратегії дій у відповідній ситуації, від інтеріоризації “зовнішньої” ідентифікації (людина починає сприймати себе як араба, або іммігранта, або мусульманина та жити відповідно до такого сприйняття; інтеріоризація може стосуватися і негативних уявлень, у тому числі расистських забобонів) до повного її відторгнення, відмови “впізнати” себе в ідентичності, що приписується.

Серед “проміжних” між цими двома крайнощами стратегій слід наголосити на *маніпуляції* (справжньої інтеріоризації приписуваної ідентичності не відбувається, що не заважає ситуативному її використанню у власних інтересах) та *ухилянні* або *униканні* (випадок співіснування в спільному просторі суб’єктів, які мають різну ідентичність, при цьому контакти між ними зводяться до прагматичного мінімуму та не вимагають від партнерів із взаємодії зміни своїх ідентичностей) [8, с. 64–78].

Огляд різних стратегій ідентичності дозволяє виявити дві її основні функції: перша з них – інтегративна, завдяки якій суб’єкт зберігає або відтворює свої цілісність та постійність, що сприймаються ним як фундаментальні, сутнісні характеристики “узагальнювальної” ідентичності.

Друга функція – адаптивна, що забезпечує пристосування до конкретної ситуації взаємодії завдяки вибору на користь синкретичної (або прагматичної) ідентичності.

Ж.-К. Кауфман [4, с. 122, 131, 145–149], використовуючи як пояснювальну модель трикомпонентну схему, запропоновану А. Хіршманом: ухід, протест, лояльність, шукає відповідь на питання про те, у який спосіб конфігурація суспільних зв’язків впливає на формування ідентичності, які функції та форми вираження останньої в суспільстві, що складаються з автономних індивідів, пов’язаних між собою відносинами нерівності та панування / домінування.

Першій стратегії (уходу) відповідає свідомо відмова від участі у всезагальному змаганні, “війні всіх проти всіх” (Т. Гоббс); небажання змінювати власне життя, ставити перед собою цілі, які вимагають серйозних зусиль для свого досягнення. Усвідомлюючи обмеженість власних економічних, соціальних та культурних ресурсів, індивід приймає себе таким, яким він є. Це, по суті, архаїчна модель поведінки, притаманна холістським суспільним системам, у яких місце та роль кожного є наперед визначеними. Це також свого роду захисний механізм, що дозволяє забезпечити позитивну самооцінку та самоповагу всупереч скромним особистим успіхам та досягненням.

Друга стратегія (протест) реалізується в разі небажання індивіда миритися зі своїм місцем у суспільстві. Однак для конструювання альтернативної ідентичності потрібні реальні можливості. У разі відсутності їх протест набуває форми “вибуху”, що може бути спрямований як усередину (та вести до саморуйнування), так і назовні. Однією зі стратегій підвищення самооцінки в межах протестної моделі стає нав’язлива та емоційна фіксація на одному з можливих самообразів, самовизначення через опозицію “Я” – “Вони” (ненависні та відторгнені). Така форма самовизначення через конфліктне протиставлення колективному, збиральному образу неминує веде до розчинення “Я” як унікального та єдиного у своєму роді суб’єкта в безособовому збиральному “Ми”.

Парадокс сучасного індивіда, вважає Ж.-К. Кауфман, полягає в тому, що за допомогою ідентифікації з різними колективами він вибудовує свою відмінність. “Колективні ідентичності знаходяться, перш за все, у головах індивідів” та ґрунтуються на стереотипних або дуже спрощених уявленнях [4]. У цьому відмінність їх від рольових ідентичностей, що формуються у процесі соціалізації. Така особливість колективних ідентичностей пояснює ту легкість, з якою вони стають об’єктом політичних маніпуляцій. Політична боротьба, особливо із застосуванням насилля, встановлює колективні ідентичності, а в подальшому подає їх як реально існуючі (“бандерівці”, “донецькі” – прикладів таких маніпуляцій зі штучно сконструйованими колективними ідентичностями в сучасній Україні, на жаль, досить багато. Особливо небезпечними такі ідентичності стають тоді, коли відбувається вкорінення їх у суспільній свідомості як реально існуючих). Сучасні колективні ідентичності є породженням сьогоdnішнього дня, а не збереженою архаїкою. Завзяті “пошуки коріння”, захоплення генеалогіями, інтерес до місцевих або регіональних культур – усе це легко перетворюється на додатковий ресурс самоідентифікації.

Показово, що в усіх розглянутих вище випадках ідеться про “захисну стратегію підлеглих або виключених соціальних груп”. І лише лояльність, що полягає в конструюванні своєї ідентичності з опорою на соціальні інститути та ролі, що існують, у слідуванні класичними, традиційними шляхами соціалізації, у поведінковому конформізмі та контролі над емоціями, згідно з Кауфманом, часто зустрічається як у найнижчих ешелонах соціальної ієрархії, де вона слугує такою собі гарантією від можливої маргіналізації, так і у вищих, де лояльність системі та відповідність соціальним очікуванням є необхідною умовою користування статусними та економічними привілеями. Ці тактичні поступки винагороджуються почуттям стабільності та нормальності існування, що позитивно впливають на самооцінку.

Отже, у межах розуміння ідентичності як стратегії вона розглядається не як похідне від певної традиції або ментальності, а як історично сформований комплекс уявлень, що періодично активізуються за певних обставин.

Література:

1. Baudrillard J. Selected writings / Jean Baudrillard // Stanford University Press. – 298 p.
2. Debray R. Introduction à la médiologie / Régis Debray. – P. : PUF. – 225 p.
3. Gauchet M. La Condition politique / Marcel Gauchet. – P. : Gallimard, 2005. – 557 p.
4. Kaufmann J.-C. L'invention de soi: Une théorie de l'identité / Jean-Claude Kaufmann // Armand Colin. – 2004. – 352 p.
5. Moessinge P. L'identité en jeu / Pierre Moessinge // Amazon Media EU. – 2014. – 158 p.
6. Mucchielli A. L'identité / Alex Mucchielli // Presses universitaires de France. – 2011. – 127 p.
7. Stratégies identitaires / Carmel Camilleri, Joseph Kastersztein et d'autres // Presses Universitaires de France. – 1990. – 240 p.
8. Taboada Leonetti I. Les femmes et l'Islam : Entre modernité et intégrisme / Isabel Taboada Leonetti // Editions L'Harmattan. – 2004. – 286 p.

Khashiyeva L. V. Modern concepts of identity: a strategic approach.

The article is devoted to the study of modern concepts of identity represented in the modern social and scientific knowledge on the basis of interdisciplinary approach. The analysis of identity within complexity frameworks and of identity as strategy is done. The idea of the dualistic nature of identity as sameness and difference is substantiated.

Key words: identity, identification, national identity, collective identity, complexity, identity as strategy, sameness, integration, differentiation.

Надійшла до редколегії 26.05.2015 р.

УДК 351

О. О. Александрович,

*здобувач кафедри політології і філософії ХарPI НАДУ,
м. Харків*

**КОНТРОЛЬНА ВЛАДА У ПРОЕКТІ
КОНСТИТУЦІЇ УНР ОТТО ЕЙХЕЛЬМАНА**

Проаналізовано концепцію контрольної влади в конституційному проекті відомого українського правознавця, державного діяча доби Української Народної Республіки О. Ейхельмана. Особливої уваги приділено обґрунтуванню оригінальності конституційних ідей О. Ейхельмана в контексті тогочасної української та світової теорії та практики державного управління.

Ключові слова: державний фінансовий контроль, контрольна влада, поділ влад у державі, функції державної влади, Отто Ейхельман.

Наприкінці 1920 р. відомий український правознавець Отто Оттович Ейхельман запропонував комісії, яку в серпні 1920 р. створив уряд Української Народної Республіки для розроблення нової конституції, власний проект Основних державних законів. Головною метою проекту було встановлення державного устрою, який цілком відповідав би потребам народних мас і національній державницькій традиції. Запоруку тому він вбачав у ствердженні широких засад народоправства і соціальної справедливості. Для послідовного проведення принципу народного суверенітету він пропонував федеральну форму державного устрою як основу внутрішньої політичної організації України і право народного референдуму для вирішення питань не тільки конституційного устрою, але й звичайного законодавства [5, с. 149–150].